

Memoraat ja muistend

Mõned metodoloogilised vaatepunktid

Gunnar Granberg

Rangelt teaduslik etnoloogia on üpris vähe tegelnud muistendite uurimisega – see tuleb eriti ilmsiks, kui mõelda teadlaste huvile muinasjutude vastu. Osaliselt tuleneb see asjaolust, et etnoloogia lapsepõlves leiti muinasjutud linnakultuuri vaatepunktist väga huvitavad olevat. Nad kõitsid tähelepanu nii nagu maalilised rahvarõivad, toretsevad, sageli omapärased pulmakombed jne. Muistendid seevastu või vähemalt suur osa nendest kuuluvad erilise tähelepanuta jäänud igapäevaellu. Lisaks sellele on muinasjutud, eriti imemuinasjutud sageli väga laialt levinud ja muutunud rahvusvaheliseks, samal ajal kui muistendid on majandusgeograafiliste, sotsiaalsete, mõnikord ka etniliste motiivide tõttu pigem kohaga seotud. Need on ka tähtsaimad põhjused, miks on muistendite morfoloogilisi, traditsioonibioloogilisi ja stratigraafilisi suhteid vaid tühisel määral uuritud. Ometi leidub siingi küllaldaselt huvipakkuvaid probleeme.

Kahjuks pole terminoloogia siiani üheselt ja teaduslikult määratletud, nii et kõigepealt tuleb defineerida mõiste muistend (saksa k *Sage*, rootsi k *sägen*). Kasutan edaspidi saksa keelest tulenevat väljendit *Sage* > *muistend*, aga nagu teada, on sõnal muistend praeguses keelepruugis niivõrd avar mõisteline tähendus, et seda ei saa täpsustamata teadusliku terminina kasutada. Seetõttu tuleb tõmmata selgemad piirid.

Käesoleva kirjutise pealkirjas tegin juba vahet muistendi ja memoraadi vahel. Muistendina käsitlen lühikest, üheepisoodilist jutustust, mille tagapõhja võivad küll olla osaliselt loonud kogemused ja vaatlused, kuid mis pole siiski välja kasvanud vahetult nendest, vaid, nagu on öelnud Carl Wilhelm von Sydow, *sellelaadsetest algetest sündinud ettekujutustest, mis nendesse n.-ö kristalliseerus* (Sydow 1934: 261). Muistendid on loonud rahva fabuleerimisoskus, kuid eriti oluline on see, et need on saanud kindla vormi, mille juures individuaalsusel on väga vähe mänguruumi. Kui individuaalsus suuremal määral esile tuleb, annab see tunnistust traditsiooni ebajärjekindlusest. Seda eriti leviala perifeeriatel, kus traditsioon

hajub, aga vahel ka säilib. C. W. von Sydow kasutas muistendi kohta ülalmainitud tähenduses nimetust *fabulaat* (Sydow 1934: 261), aga see termin ei ütle midagi muistendi ja pärimuse seose kohta. Arvan, et fabulaadina võiks määratleda väikest rühma isiklikke, s.t traditsiooniga mitteseotud jutustusi, mis on loodud täielikult rahva fabuleerimisoskuse abil.

Niisiis oleme sattunud hoopis tõelise muistendi n.-ö vastaspoolele, milles on ülekaalus individuaalsus. Suur rühm individuaalselt loodud jutustusi jaguneb omakorda erinevatesse liikidesse. Osalt on need ülalnimetatud fabulaadid, osalt aga sellised jutustused, mis põhinevad isiklikul kogemusel, või ka sellised, mida teised, jutustajale tuttavad inimesed on rääkinud. Et need annavad samuti edasi meenutusi läbielatust, kasutan nende määratlemiseks C. W. von Sydowi ettepanekul terminit *memoraat*.

Aga ka see rühm, niisiis memoraadid jaguneb liikidesse ja mulle näib, et jaotumisel on otsustavaks individuaalsuse tähtsuse määr. Ühelt poolt on meil sellised memoraadid, mis on isiklikud mitte üksnes vormilt, vaid ka ainekäsituselt. Üks näide sellisest traditsiooniga mitteseotud memoraadist oleks näiteks:

Mees jutustab, et ta kohtab töölt koju minnes naisekujulist metshaldjat. Ta kirjeldab üksikasjalikult selle välimust ja räägib võib-olla veel, et metshaldjas äkki nagu õhku haihtub.

Sellisel juhul on enamasti tegemist hallutsinatsiooniga, kuid on ka võimalik, et jutustaja nägi tõelist naist, kuigi talle tundus, et see mõistatuslikult kadus.

Teisel juhul on loo esitusvorm küll isiklik, aines pärineb aga suuresti muistendimotiivistikust, s.t pärimuslikust materjalist. See rühm, mille juures isiklik vaid tühist osa mängib, on väga ulatuslik, võimalik, et üldse suurim memoraadirühm ja sellel on suur traditsiooni-bioloogiline tähendus, millel ma allpool lähemalt peatun.

Veel üht rühma selgitan siinkohal näitega Rootsist Östergötlandist:

Anders Karlsson läks kord läbi Rydi-lähedase metsa. Ta oli seda teed varem sageli käinud, kuid seekord tundus kõik täiesti võõras ja vähehaaval adus ta, et on eksinud. Ta võttis palitu seljast ja tõmbas selle pahupidipööratult uuesti selga. Siis leidis ta kohe õige tee, kuulis aga samal ajal pilkavat naeru ja taipas, et metshaldjas oli teda eksitanud.

Siin jutustatu annab küll edasi isiklikku elamust, ent see elamus kattub osaliselt traditsioonis tuntud kombe (nimelt eksimise korral pahupidi riituseseme selgatõmbamine) ja pärimuses käibiva muistendimotiivi (pilkav naer) ning lõpuks traditsioonilise usulise kujutelmaga (et metshaldjas eksitab). Kuigi jutustus annab edasi läbielatut, on isiklik alge siin siiski väheoluline – seda tüüpi memoraadid on samuti väga stereotüüpsed. See liik, mis rajaneb niisiis teatavatele pärimuslikele usundilistele kujutelmadele või usundimotiividele, on samuti väga arvukas ja erakordselt tähtis. Võib-olla ei peaks seda tüüpi jutustusi liigitama memoraatideks.

Niisiis saame rahvajutte sellest vaatepunktist vaadeldes rea, mille ühes otsas on kindlate tunnustega muistendid ja teises otsas puhtisiklikud memoraadid. Selget piiri nende vahel aga pole, mis teeb täpse terminoloogia loomise väga keerukaks.

Mis puutub muistenditesse, siis nende puhul saame rääkida ühelt poolt usundilistest muistenditest ja teiselt poolt ajaviitemuistenditest. Esimeste all mõtlen selliseid muistendeid, mis on tänu oma usundilise sisu rõhutamisele rohkem selle paigaga seotud, kus vastav rahvausund käibib. Tavaliselt pärinevad sellesse liiki kuuluvad muistendid oma praeguselt levialalt. Ajaviitemuistendid seevastu on sellised, mis kuulajatele esmajoones seetõttu meeldivad, et nad on lõbusad ja sageli ka eredalt kujukad ning neid korratakse meelsasti. See ei ole mõistagi takistuseks, nagu ei võiks nendes leiduda ka usundilisi kujutelmi. Nad on üsna lähedased muinasjutule ja neid võib iseloomustada ka kui lühikesi, üheepisoodilisi muinasjutte. Sellest tulenevalt on need ka muudest muistenditest laiemalt levinud. Sageli on nad rahvusvahelised.

See käib niisiis muistendite kohta. Memoraadid seevastu on, nagu ma juba mainisin, valdavalt mõjutatud rahvausundist.

Mõistagi on ka teisi lähtepunkte Saksamaal muistendiks (*Sage*) nimetatavate rahvajuttude liigitamiseks. Tegelikkus on sedavõrd rikas, et seda peabki vaatlema erinevatest vaatepunktidest, et mõista nende juttude traditsioonibioloogilisi, levikugeograafilisi ja ajaloolisi suhteid.

Seda kõike ei jõua ma siin käsitleda. Seetõttu kitsendan teema piire ja vaatlen lähemalt muistendite ja memoraatide seoseid.

Muistendid ja memoraadid mõistagi mõjutavad teineteist. Ühelt poolt võtavad ju memoraadid üsna tihti ainekultuurist või muistendimotiividest.

Teisest küljest on memoraadid hea pinnas muistendite tekkeks. Sageli lihvitakse memoraadid pärimuse osaks, seega muutuvad nad muistenditeks. Üldiselt peaksime otsima muistendite ja memoraatide vahetussuhetest seletusi paljudele muistendibioloogilistele probleemidele. Puhtkvalitatiivselt vaadatuna tundub ju, et memoraadid on mütoloogilise pärimuse hõivanud, samal ajal kui seda valdkonda kajastavad muistendid – C. W. von Sydow nimetab neid ilmutusmuistenditeks – on n.ö rahvausudi konkretiseering. Rahvausundi uurija peab seetõttu uurima eelkõige memoraate – ja loomulikult on kõige parem, kui ta teeb seda välitöödel rahva seas.

Kuid ka muistendid ja traditsioonilised muistendimotiivid ei pruugi usundiuurimise seisukohalt väärtusetud olla. Siinkohal tuleb aga rõhutada korraliku eeltöö tähtsust. Võib ilmned, et osa nendest muistendimotiividest – ka siis, kui need on kohaliku päritolu – on algusest lõpuni puhtad fantaasiamotiivid ja kandunud edasi oma eepilise väärtuse tõttu, s.t oma väärtuse tõttu huvitava jutuainese-na. Teised motiivid võivad küll olla algsest tekkinud usundilistele kujutelmadele tuginedes, kuid hiljem muutunud pärimuse osaks siiski tänu oma eepilisele väärtusele. Lõpuks võivad mõned motiivid olla tulnud ka väljastpoolt ja need ei kõnele kuigivõrd uuritava piirkonna elanike varasematest kujutelmadest. Memoraadid seevastu näitavad meile otseselt, mida läbielamust kogunud isik tunneb ja kuidas ta seda mõistab, s.t mida ta usub.

Tähelepanu väärib, et on ka rühm memoraate, mis rahvausundiuurijad sageli eksiteele viib, nimelt need, mida ma eelnevalt puhtisiklikeks memoraatideks nimetasin ja mille sisu iseloomustab seega üksnes vastavat seika kogunud inimest. Olen oma uurimuses põhjamaisest metshaldjast vaadelnud muu hulgas ka selliseid puhtisiklike motiive. Rahvausundiuurija seisukohalt seisneb oht selles, et kui tema kasutuses pole piisavalt ulatuslik materjal, kiputakse selliseid motiive kergesti üldistama. Selle vana hästituntud “meetodi” järgi – mille puhul sageli ka üksteisest kaugetest paikadest tõendusid valitakse – võidakse nimetatud põhjusel ükskõik missugusele tulemusele jõuda.¹ Parim viis sellest ohust hoiduda on, niipalju kui mina tean, piisavalt suure materjalihulga puhtstatistiline uurimine. Esiteks saab siis eristada, mis on neist puhtisiklikud kujutelmad ja mille taga on kindel pärimus, mis on eepilised motiivid ja mis üldised, traditsioonipsühholoogilise taustaga kujutelmad. Minu arusaamise järgi peaksid viimatinimetatud olema rahvausundi uurimisobjektina esikohal.

Traditsioonibioloogilist uurimust näiteks selles osas, mis puudutab traditsiooni kandjat, tema elukutset, sugu, vanust jne, on raske ja sageli isegi võimatu teostada, kui tahetakse piirduda üksnes muistenditega – erinevate tüüpide näiteid võib olla ju väga vähe. Et selgemale arusaamisele jõuda, on sageli vaja kaasata sellised memoraadid, mis on üsna lähedased tõelistele muistenditele. Töös põhjamaisest metshaldjast võtsin sellise traditsioonikandjast lähtuva uurimise materjaliks nii muistendid kui ka memoraadid. Seejuures ilmsid mõned huvitavad erinevused memoraadi ja muistendi vahel. Metshaljapärimus elab Lõuna-Rootsis edasi meeste seas, s.t seda kogenud isikud on peale paari erandi mehed. See kehtib nii muistendite kui ka memoraatide puhul selles osas, mis on seotud läbielamust kogenud isikutega. Mis aga traditsioonikandjatesse, s.t jutustajatesse puutub, siis selgus, et memoraatide puhul on naiste protsent suhteliselt suur (25–50%), samal ajal kui see muistendite puhul on märgatavalt väiksem (10–25%). Selliseid muistendeid jutustati sageli seltskonnas või töö juures, kus olid koos eranditult – või peaaegu eranditult – mehed. See kehtis eelkõige elukutsega seotud sõepõletaja- ja jahimehapärimuse puhul. Isiklikumatest ja uskumisele rõhuvamatest memoraatidest, mis tihti toetuvad läbielatule, on naisi sageli rohkem rääkimas kuulnud.

Siit tõusetub küsimus: kas asjaolu, et põhiolemuselt meheliku metshaldjapärimusega on seotud üsna suurel hulgal naissoost traditsioonikandjaid, tekitab traditsioonis muutusi. See on küsimus, millele saab laias laastus eitavalt vastata, kuid millel ma lähemalt ei peatu. Toonitan siiski, et erinevad pärimusrühmad annavad erineva tulemuse; nii on olemas hulk pärimusi, mis on seotud naiste töödega, näiteks karjatamine, piimandus jne.

Muistendiuurimise oluline ülesanne on mõistagi teha kindlaks muistendi päritolu ja selgitada tema suhteid oletataval rännakul. Kogumistöö tänapäevase taseme korral eksitakse siin kergesti. Uuriija – ja ma eeldan, et ta teeb ise välitöid, s.t uuringuid väljas rahva hulgas – tunneb ju kõige paremini mingit oma – kitsamat või laiemat – piirkonda. Sealt saab ta seetõttu ehk kõige enam materjali. Kaugematest paikadest, mida ta nii hästi tunda ei saagi, saab ta kindlasti vähem materjali. Selline olukord tekib sageli ja tihti teatatakse, nagu pärineks uuritav muistend just sellest piirkonnas, kust on kogutud kõige enam materjali. Axel Olrik kirjutab näiteks oma uurimuses *Nogle grundsælninger for sagnforskning* järgmist:

Når et sagn forekommen hyppigt i en enkelt egn, og mere sparsomt jo længere man fjærner sig fra denne, må dets hjemsted søges dær hvor det forekommer hyppigt (Olrik 1921: 119; autori rõhutus).²

See on tõenäoliselt õige, kui vaid uuringud oleksid ühtlased, s.t igal pool küsitletaks ühesugust hulka informante. See on aga raske ja seetõttu on sageli ka väga kulukas sellist uuringut läbi viia.

Kõnealuste ebaproportsionaalsete uurimistööde puhul tekkivat ohtu on rõhutanud Oskar Loorits oma eeskujulikus uurimuses *Pharaos Heer in der Volksüberlieferung*. Eesti materjal, mida ta selleks tööks oli kogunud, on nimelt suhteliselt ulatuslikum kui naabermaade oma. Sellele vaatamata saab ta osutada, et Eesti asub vaatlusaluse pärimuse levikuala ääremaal.

Et kõnealust ohtu vältida, võib sagedamini teha nn sagedus-uuringuid. Seega välja selgitada üleskirjutuste ja uuritud materjali suhe. Juhul, kui *mingi kindla pärimusliigi kohta* on ühelt alalt näiteks 10 erinevatelt informantidelt pärinevat teadet 50 uuritava kohta ja kui siis leiame teisest piirkonnast 20 teadet kogu materjali – 200 üleskirjutuse – kohta, on selge, et muistendil on teises piirkonnas suurem esinemissagedus kui esimeses, kuigi teadete arv laseks oletada vastupidist. Sellise uuringu abil tuleks vaadelda ka memoraate.

Kõigi muistendite, nagu ka igasuguse muu pärimuse puhul, kehtib see, et need mingil kindlal alal oma muistendikategoorias domineerivad.³ Sel juhul võib heal juhul tõenäoliselt pidada, et muistend pärineb domineerimispaigast – kuid siingi on loomulikult erandeid. Kõige kergemini tunneb uurija sellise domineerimise ära välitöödel. Kogunud rahvaluulekoguja adub kiiresti, milline pärimus või pärimused on mingites liikides dominantsed. Sageli pole aga võimalik kaugemates piirkondades selliseid uuringuid korraldada. Sel juhul tuleb piirduda materjali statistilise analüüsimisega eelmainitud viisil. Alati on aga tingimuseks, et vaadelda tuleb kogu traditsiooni, sh ka memoraate.

Käsitlesin oma kirjutises üksnes mõningaid muistendite ja memoraatide uurimisel tõusetuvaid traditsioonibioloogilisi, levikugeograafilisi ja teataval määral ka etioloogilisi probleeme. Samas tahaksin hoiatada ühekülgsede skeemide loomise eest. Paiguti ei tohi unustada, et esiletoodud vaatepunktid on eelkõige seda liiki, et need suudavad haarata suhteliselt arvukat uuemat materjali. Ajaloolis-

te uurimuste korral, s.t käsitledes sageli palju lünklikumat vane-
mat materjali pörkame tihti kokku hoopis teistsuguste meetodilis-
te probleemidega. Lõppude lõpuks kuulub ju materjal sisuldasa
üksteisest liialt eraldatud kategooriatesse ja on niisiis seotud nii
pärimuse kandjate välise elukorralduse kui ka nende uskumuste
erinevate külgedega.

Tõlkinud Riina Link

Tõlgitud väljaandest *Saga och sed*. Gustav Adolfs Akademiens årsbok
1935. Uppsala: A.-B. Lundequistska Bokhandeln, lk 120–127, originaal-
pealkiri *Memorat und Sage. Einige methodische Gesichtspunkte*.

Kommentaariid

¹ Vaevalt on vaja rõhutada, et selline valik on sageli ettekatsetamatu ja
ebateadlik. Mida otsitakse, seda ka leitakse, ülejäänut ei panda tähele.

² Eesti k: Kui muistend ühel alal sageli ette tuleb ja selle esinemine seda
harvemaks muutub, mida kaugemale sealt minnakse, siis tuleks selle
tekkekohta otsida sealt, kus muistend kõige sagedamini esineb.

³ Domineeriv muistend on selline, mida informant räägib spontaanselt,
kui temalt üldiselt seda liiki muistendite kohta küsida. Mõnikord võib
ühes liigis olla kaks dominant, harvemini veelgi rohkem dominante. Kuid
nende domineeriv karakter on sel juhul mõistagi ebaselgem.

Kasutatud kirjandus

Sydow, Carl Wilhelm von 1934. Kategorien der Prosa-Volksdichtung in
Volkskundliche Gaben. Erich Semann & Harry Schewe (toimetajad). *Fest-
schrift J. Meier zum 70. Geburtstag dargebracht*. Berlin: W. de Gruyter,
lk 253–268.

Olrik, Axel 1921. *Nogle grundsælninger for sagnforskning*. Danmarks folke-
minder 23. Copenhagen: Det Schønbergske forlag.

Loorits, Oskar 1935. *Pharaos Heer in der Volksüberlieferung*. Tartu.